

УДК 39:904(477.64)«159/17»(045)

СТАВРОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ПРИКОРДОННЯ ЗАПОРІЖЖЯ
ТА ГЕТЬМАНЩИНИ В ФОНДАХ ГРОМАДСЬКОГО ІСТОРИКО-
ЕТНОГРАФІЧНОГО СТАВРОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ ХРЕСТА

Віктор Векленко, директор
Громадського історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста.

Зоя Маріна, к.і.н., доцент, науковий
консультант Громадського історико-
етнографічного ставрографічного Музею
Хреста.

Олександра Ромашко, к.і.н., доцент
кафедри історії України Дніпровського
національного університету
ім. О. Гончара.

*До наукового обігу вводяться комплекс дрібної культової пластики
козацької та посткозацької доби з фондів Громадського історико-
етнографічного ставрографічного Музею Хреста.*

*Ключові слова: натільні хрести, українська традиція, запорозька
традиція, трансформація форм, Громадський історико-етнографічний
ставрографічний Музей Хреста.*

*A complex of small cult plastic of the Cossack and post-Cossack era from
the funds of the Public Historical-Ethnographic Stavrographic Museum of the
Cross is being introduced into scientific circulation.*

*Key words: body crosses, Ukrainian tradition, Zaporizhzhya tradition,
transformation of forms, Public historical-ethnographic Stavrographic Museum of
the Cross.*

Внаслідок багаторічних ставрографічних досліджень хрести стали
вагомою частиною джерельної бази етнічної історії українських земель [3; 10

та ін.]. Фонди Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста (далі – Музей Хреста), які охоплюють, фактично, всі регіони України та нараховують вже понад 12 тис. одиниць зберігання, виступають не тільки джерелом для визначення їх регіональних особливостей [13; 14 та ін.] та трансформаційних процесів формотворення [2; 4; 8], але й як підґрунтя для вивчення етнокультурної історії локальних об'єктів – областей та навіть районів [7; 18 та ін.].

Надзвичайно цікавими є свідчення взаємовпливів культур, що відбувалися на території т.зв. «буферних зон» – у прикордонні між Московією та Гетьманщиною, між Гетьманщиною та Слобожанщиною, між Слобожанщиною та Запоріжжям. У даній розвідці розглянуто прикордоння Гетьманщини та Запоріжжя, лінія розмежування між якими пролягала по річці Оріль (Рис. 1). Територіально це північ лівобережжя Дніпропетровської обл. в межах колишніх Царичанського, Петриківського та Магдалинівського р-нів, з яких правобережна частина Царичанського р-ну належала до Полтавського полку Гетьманщини, а решта земель зазначеного району – до Протовчанської, Орільської та Личківської паланок Війська Запорозького низового. Також с. Бабайківка належало до земель запорозького козацтва, у 1770 р. передано з Протовчанської до Орільської паланки. В цьому контексті також слід звернути увагу на процеси паланкового творення, «міграцію» населених пунктів від однієї паланки до іншої, а також уточнення паланкових центрів тощо. Цікаво, що передана О.В. Маловим (м. Москва) одному з авторів публікації карта Олексопільського повіту з «Атласу Катеринославського намісництва 1795 р.» [1] фіксує реальний кордон трьох північних лівобережних паланок. Сучасні автори при бажанні, згідно з описами населених пунктів Війська Запорозького Низового, можуть здійснити чітке визначення меж означених адміністративних утворень козацьких земель. Разом із тим, потрібно зазначити, що у Приоріллі була достатньо складна ситуація з землеволодінням. Відомо чимало курйозних

ситуацій, що виникали внаслідок цього. Наприклад, козак Полтавського полку Леонтій Козирь у 1761 році продав Козирщину та землю навколо неї вихідцю з курляндського шляхетства, службовцю російської армії П. Лізандеру, або коли на лівому березі Орелі козак Василь Кіт поступився Котовкою поміщику Алексєєву [27, с. 117, 118].

Слід також зазначити, що ставрографічні знахідки з означеної території хронологічно неоднорідні. Йдеться про те, що з Заорілля найраніші з них датуються від початку (Царичанка) чи середини XVII ст. (Китайгород та інші), а з лівобережного Приорілля – це лише початок XVIII ст. (Шульгівка, Могилів, Бабайківка). Підкреслимо, що чим більша відстань від Орелі – тим пізніше засновувались населені пункти. Так, Петриківка, Личкове, Іванівка, Гречане та інші виникли вже за Нової Січі, проте це не виключає наявності тут знахідок і більш давніх часів.

В цілому комплекс, що розглядається нами, нараховує понад 200 культових виробів, з яких із колишнього Царичанського р-ну надійшов 101, із Петриківського – 62 та Магдалинівського – 35, а ще три – з межі Царичанського та Магдалинівського районів.

На правобережному Приоріллі розташовувалося п'ять сотень Полтавського полку: Орлицька, Китайгородська, Царичанська, Нехворощанська та Маяцька і значною мірою фонди Музею Хреста поповнювались саме з колишніх територій перших трьох сотень, а саме з околиць Царичанки, Китайгорода, Рудьки, Рибалок, Цибульківки та Бабайківки (але Бабайківка то вже Орільська паланка). Крім того, взагалі маємо комплекс із 32 знахідок з території колишнього Царичанського району, без прив'язки до конкретних населених пунктів.

Смт. Царичанка – чи не найдавніший населений пункт на зазначеній території, з його околиць походять 12 предметів. Найдавнішим вважаємо відлитою зі свинцевого сплаву хрест (Рис. 2.1), котрий може відноситися до XVII ст. або ж і більш ранніх часів. Дещо пізніший, другої половини XVII –

першої половини XVIII ст., московитський хрестик із емалями, котрий міг належати як воякам Кримських походів, так і учасникам залоги Борисоглібської фортеці (Рис. 2.2).

Також із цієї території походить доволі велика група запорозьких хрестів (Рис. 2.3–7; 3.1–4). За формою такі хрести – прямі латинські зі значним лінійним розширенням напівбалок. Закінчення напівбалок у більшості випадків трикутне, але зустрічаються варіанти з підтрикутною формою, підтрикутно-криноподібною, трійчастою-тризубою тощо. Досить часто спостерігається асиметрія як у власне формі, так і розміщенні зображень на предметі. Останні нанесені карбуванням, переважно на лицевому боці: хрест, сяйво, промені – як у середохресті, так і на кінцях напівбалок. На пізніших виробах, орієнтовно кінця XVIII–XIX ст., на кінцях розташовуються вибиті штампом квіти [16]. Відповідно, два зразки (Рис. 2.3, 5; 3.1, 2) з ґратчастим декором на закінченні нижньої лопаті та написами ІС ХС під титлами, скоріш за все виготовлено у другій половині XVIII ст., інші ж – вже у XIX ст. Цікаво, що закінчення лопатей пізніших виробів прикрашені як квіточками (Рис. 2.7) чи кутовим штампом (Рис. 2.6; 3.3), так і комбінованим варіантом (Рис. 2.5).

До другої половини XVIII–XIX ст. віднесено й зразок українських намистових хрестиків, у яких обидва боки мають однакові зображення [5]. У даному випадку це прямий «латинський» зовнішній хрест, в середохресті якого такий же за формою хрест, на кінцях якого розташовані рівнокінцеві маленькі хрестики (Рис. 2.8; 3.15).

До часів XIX – початку XX ст. належать два штампованих із латуні хрестики: один із закругленими закінченнями (Рис. 2.10) та другий рівнокінцевий запорозької традиції (Рис. 2.9) [6]. Також до цього ж періоду віднесено пустотілий хрестик, виготовлений вирізуванням і вигинанням із тонкої латунної смужки (Рис. 2.11) та українська жіноча прикраса «янгусок»

(Рис. 2.12) у формі сердечка зі вставками по периметру із шліфованих малесеньких шматочків червоного скла.

Із околиць с. Китайгород надійшло сім знахідок: два українських жіночих хрестики кін. XVII–XIX ст. (Рис. 2.13, 14) [12; 15], цікавий варіант запорозького хреста з литою основою (Рис. 2.15; 3.5), який має безпосередню аналогію серед знахідок із колекції с. Стара Карабінівка Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл. [15], а також оригінальний варіант рівнокінцевого хреста з істотно розширеними лопатями, карбуванням по периметру і в середохресті та втраченою центральною частиною (Рис. 2.17; 3.9). Не виключено, що останній відноситься до XIX ст. та міг бути виготовлений на території сучасної Черкащини. Крім того, з Китайгородщини походять: саморобний литий зі свинцевого сплаву хрестик (Рис. 2.16), штампований латунний паломницький медальйон (Рис. 2.19) і хрестоподібна підвіска сережки (Рис. 2.18). Ймовірно, всі ці предмети виготовлено вже в другій половині – наприкінці XIX ст.

Із околиць с. Рудька отримано 9 знахідок, половина з яких – московитські [15]. Це вироби із втраченою нижньою лопаттю та криноподібними закінченнями решти (Рис. 4.1), датується другою половиною XVII – першою половиною XVIII ст. До цього ж часу відноситься хрестик із промінцями у зовнішніх кутах середохрестя (Рис. 4.2), знайдений В.М. Шалобудовим на укріпленнях Української лінії. У XVIII ст. були виготовлені два предмети (цілий та з втраченою нижньою лопаттю), прямі «латинські» за формою з лінійними розширеннями лопатей (Рис. 4.3, 4). Українська традиція представлена п'ятьма хрестами – це два жіночих натільних хрестики кін. XVII–XIX ст. (Рис. 4.5, 7), одна жіноча нагрудна хрестоподібна підвіска зі вставками з білого матового скла (Рис. 4.6; 3.15) другої половини XVIII–XIX ст. [11], а також, скоріш за все, ще одним жіночим, хрестиком із втраченою частиною нижньої лопаті, круглими закінченнями інших та заповненням зовнішніх кутів середохрестя у вигляді

кульок на дугах (Рис. 2.27). Останній датується XIX ст. та відображає вплив московитської традиції [9]. Не виключено, що в ті ж часи був виготовлений і запорозький хрестик (Рис. 3.6), лопаті якого прикрашені кутовим штампом із прямим латинським хрестом у середохресті.

Навколо с. Рибалки місцевими мешканцями знайдено п'ять хрестиків. Два українські чоловічі кін. XVII–XIX ст. (Рис. 4.9, 10), один – український жіночий намистовий другої половини XVIII–XIX ст. (Рис. 4.11) із закругленими лопатями, в середохресті якого прямий «латинський» хрест, по кінцях якого розташовані рівнокінцеві маленькі хрестики [5; 15]. Крім того – литий з мідного сплаву прямий «латинський із лінійно розширеними напівбалками і трійчастими розширеннями на раменах і нижній лопаті (Рис. 4.12), а також – латунний штампований із закругленими закінченнями лопатей (Рис. 4.13).

Із околиць с. Цибульківка надійшло 14 знахідок, із яких два типових українських чоловічих (Рис. 4.14, 15) і один, дуже рідкісний, жіночий (Рис. 4.16) із закругленою нижньою лопаттю хрестики. Чоловічі хрестики датуються XVII–XIX ст., жіночий – кінцем XVII–XIX ст. До кола московитських зразків відноситься хрестик (Рис. 4.17) із закругленими закінченнями рамен і нижньої лопаті та цатою у середохресті. Аналогічні йому вироби відомі з колекції Новобогородицької фортеці та відносяться до періоду другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Також звідти походять вісім латунних штампованих хрестиків межі XIX–XX ст.: чотири «трійчастих» (тобто із тричастними закінченнями лопатей) (Рис. 4.18–21), три із закругленими закінченнями лопатей (Рис. 4.22–24) та один прямий «латинський» (Рис. 4.25). До цього ж часу віднесено латунний штампований паломницький медальйон (Рис. 4.26). Найпізнішим за часом є штампований хрестик (Рис. 4.27), який виготовлено вже на межі XX–XXI ст.

Поблизу с. Бабайківки (що територіально вже Заорілля, тобто землі Вольностей Війська Запорозького низового) знайдено 22 культових

предмети. Найдавнішим є бронзова іконка із зображенням святого часів Русі – Великого князівства Литовського (Рис. 5.1). До козацької доби відносимо один московитський (Рис. 5.2) другої половини XVII – першої половини XVIII ст., із заповненням зовнішніх кутів середохрестя кульками на волютах, і п'ять українських хрестиків. Останні представлені зразками, які носили як чоловіки (Рис. 5.3), так і жінки (Рис. 5.4), а також двома варіантами намистових хрестиків (Рис. 3.13, 15; 5.5, 6). Їх об'єднує схожість композиції внутрішнього та відмінності у формах зовнішнього хрестів. Завершує цей період варіант запорозького хреста (Рис. 5.7) із кутовими штампами на лопатях, дуже близький до знахідки з околиць с. Рудька.

Знахідки кінця XIX – початку XX ст. об'єднують доволі чисельну та різноманітну групу.

У першу чергу відзначимо надзвичайно рідкісний кістяний паломницький хрест (Рис. 3.14; 5.9), виготовлений в майстернях Києво-Печерської Лаври. На різноманітних російських форумах [29 та ін.] такі предмети зазвичай визначаються як зразок валаамського хреста. Однак чи не найдосвідченіша російська дослідниця з питань ставрографії С.В. Гнутова (ЦМІАР, м. Москва) особисто визначила цей зразок як продукт лаврських майстерень. Він виточувався з коров'ячої цівки наприкінці XIX – на початку XX ст. за зразками валамських хрестів [17]. Слід зазначити, що в деяких випадках подібні вироби виточувалися й з дерева. Зокрема, і у фондах Музею Хреста знаходяться хрестики (крім вищепозначеного) з Куп'янського р-ну Харківщини (2 екз.), Полтавщини (1), Запорізької обл. (1 із чотками), Вінничини (1), Дніпропетровщини (2) – один із Нікопольщини, інший – Ігреньського п-ву (переданий до ДНІМ ім. Д.І. Яворницького [25, с. 142]). Також є інформація про нечисельні знахідки подібних виробів на Харківщині, Київщині, Черкащині, Гомельщині – тобто з регіонів, від яких до Києва набагато ближче, ніж до Валааму. Безумовним є те, що зразки таких хрестів дійсно можуть мати валаамське походження, проте навіть в

російських дослідженнях фігурує теза про можливість виготовлення подібних виробів в Серафімо-Дівеєвському монастирі Нижегородської губернії тощо [28]. Таким чином, не виключено, що і в Свято-Дівеєвському монастирі, і в Києво-Печерській Лаврі відбулося наслідування валаамських зразків. У всякому випадку маємо вирізаний з кістки хрест із закінченнями лопатей ромбічної форми та променями у середохресті й чисельними проточеними канавками. У середохресті отвір, який раніше закривався скельцем або лінзою, тло з обох боків вкрите солярним циркульним орнаментом у стилі візантійської або малоазійської традиції [26].

До цього ж періоду відноситься литий католицький хрестик (Рис. 5.8) і хрестоподібні підвіски до сережок (Рис. 5.10, 11). Крім них виділяється група натільних штампованих срібних і латунних хрестів. Срібних – 7 примірників: 2 – запорозької традиції (Рис. 5.12, 13), тобто за формою вони наслідують деякі зразки запорозьких хрестів [6], три «трійчастих» (Рис. 5.14–16) і три – із закругленими закінченнями (Рис. 5.17–19). Три хрестики виготовлені з латуні – запорозької традиції (Рис. 5.20) та два – прямі «латинські» (Рис. 5.21, 22).

В окрему групу об'єднано вироби дрібної культової пластики з території Царичанського району.

Перш за все слід звернути увагу на два фрагменти (частини нижніх лопатей) переливок із псевдоенколпіїв XVI–XVII ст. (Рис. 6.1, 2) та хрестик цього ж періоду із пошкодженою нижньою лопаттю (Рис. 6.3). Вони свідчать про руське християнське життя на цих землях у той час, коли українське населення опановувало порубіжні райони з «Диким Полем». Дійсно, українська традиція тут представлена сімома жіночими (Рис. 6. 5–11) та фрагментом чоловічого (Рис. 6.4) хрестиками [12]. Такі знахідки свідчать про те, що жіноцтво разом із чоловіками брало активну участь у залюдненні фронтиру, незважаючи на постійні (до середини XVIII ст.) загрози ординських нападів. Всі екземпляри відносяться до другої половини XVII–

XIX ст. На жіночих хрестиках збереглися рештки різнобарвного емалювання, більші за розмірами підпадають під категорію так званих «хрестів козацьких» [24].

XVIII століття представлене не тільки московитськими хрестиками (Рис. 6.12–14), але й різноманітними зразками української традиції. Тут і срібний карбований (Рис. 3.10), і фрагмент литого слобожанського (Рис. 6.15) [19], і запорозькі (Рис. 3.4, 7, 8, 11). Серед останніх є екземпляр із околиці с. Шарівка. Припускаємо, що вони могли бути виготовленими і в першій половині XIX ст., свідченням чого є фрагментований рівнокінцевий хрест із сильно розширеними лопатями (Рис. 6.16; 7.2).

Період другої половини XIX – початку XX ст. представлений карбованими та штампованими хрестиками з срібла й латуні. Карбованих маємо два: срібний (Рис. 3.16) із викарбуваним варіантом Господньої молитви на зворотному боці та латунний (Рис. 6.17; 7.1) із внутрішнім прямим «латинським» хрестом і рясним карбуванням. Штамповані латуні переважають, більше за все «трійчастих», які вирізняються поліваріантністю форм і розмірів (Рис. 6.18–28). Також присутні по одному примірнику хрести з закругленими закінченнями лопатей (Рис. 6.29), із сокироподібними (Рис. 6.30) та прямих «латинських» (Рис. 6.31). Зазначимо також, що, на жаль, штамповані хрестики, в переважній більшості своїй, знаходяться поза увагою дослідників, незважаючи на значне розмаїття форм та іконографії.

До останньої адміністративної реформи до Царичанського району входило й орільське лівобережжя, де проходила межа з існуючими донедавна Магдалинівським і Петриківським районами. З території уявного порубіжжя між Царичанським і Магдалинівським районами походить невеликий комплекс із трьох запорозьких хрестів [16]. Перший має внутрішній прямий латинський хрест лінією та комбіноване декорування закінчень лопатей з кутів і п'ятипелюсткових квіточок (Рис. 7.3), другий – внутрішній хрест із маленьких квадратиків чи прямокутників і шестипелюсткові квіточки на

кінцях (Рис. 7.4), третій – такий же внутрішній хрест, але квіточки восьмипелюсткові (Рис. 7.5). Певна асиметрія форм і деталей карбування хрестиків свідчать, ймовірно, навіть не про кустарні промисли, а про їх можливе виготовлення в домашніх умовах для власного вжитку. Хронологічно ці речі репрезентують вже XIX ст.

Козацька доба на території колишнього Магдалинівського району представлена, в першу чергу, українськими чоловічими (Рис. 8.1–5) і жіночим (Рис. 7.10) хрестиками [12]. Вони типові та відносяться до другої половини XVII–XIX ст. Московитські представлені, передусім, зразком хреста (Рис. 7.9) другої половини XVII – першої половини XVIII ст. із терновим вінцем (?) у середохресті та кульками на волютах у зовнішніх кутах середохрестя, на закінченні верхньої лопаті отвір, що є свідченням вторинного використання. Крім того, маємо 4 прямих «латинських» хрестики з лінійними розширеннями та закругленими закінченнями напівбалок (Рис. 8.6–9), два з яких (Рис. 8.6, 7) характеризуються однаковими обрисами та іконографією. Ці знахідки, як і хрестик із підтрикутними закінченнями та символами Страстей Господніх на зворотному боці, датуються XVIII ст. і пов'язані, скоріш за все, з будівництвом і функціонуванням Української укріпленої лінії.

До XIX ст. віднесені хрестики з закругленими закінченнями та заповненням зовнішніх кутів середохрестя у вигляді кульок на дугах (Рис. 8.11, 12). Аналогічні вироби дуже розповсюджені по всім українським землям [9] і цілком могли використовуватися в якості жіночих нагрудних прикрас. Можливо, що їхні форми походять від московитської традиції давніших часів. Скоріш за все в XIX ст. були виготовлені і вирубані з мідних і латунних платівок запорозькі хрестики (Рис. 7.11–14). Два з них, з істотною асиметрією форм і карбування свідчать про примітивні техніки виготовлення (Рис. 7.11, 12), знайдені неподалік від Нехворощі, третій (Рис. 7.14) має цікаве komponування декору – восьмипелюсткові квітки у середохресті, по

кінцях рамен і три квітки в нижній частині вертикальної балки, а четвертий (Рис. 7.12) по кінцях прикрашений кутовим штампом, внутрішній прямий «латинський» хрест карбований зубчиком, як і перехресні лінії у середохресті. Слід також зазначити, що форма закінчень перших трьох – трикутна, а останнього – трійчасто-тризуба [16].

Друга половина XIX – початок XX ст. відзначена масовим розповсюдженням латунних і срібних штампованих тільників. Із зазначеної території походять 9 таких знахідок з латуні: із сокироподібними закінченнями (Рис. 8.13), із закругленими закінченнями (Рис. 8.14–19), із трійчастими закінченнями (Рис. 8.20, 21). Частина з них несе Розп'яття, частина – чотирикінцеві або восьмикінцеві хрести. Така ситуація, може свідчити про відсутність чіткого усталеного канону у російській православній (греко-східній) церкві. Крім розглянутих, також наявний карбований «трійчастий» хрестик (Рис. 7.15), елементи декору якого тяжіють і до сіверсько-поліської [4], і до слобожанської традицій [19].

Окрім натільних хрестів із території колишнього Магдалинівського району в зібранні Музею Хреста представлено дві підвіски XVIII ст. – ромбоподібна (Рис. 9.5) та краплеподібна (Рис. 9.6) з Голгофським хрестом на лицевому боці та текстом молитви на зворотному. Також – хрестоподібні підвіски до сережок із карбованими візерунками і приклеєними вставками з шліфованого скла (Рис. 9.1–4), у даному випадку – синього (Рис. 9.1, 2) і темно-червоного (Рис. 9.3) кольору, а ще – литий з мідного сплаву наперсний або кіотний хрест із втраченою верхньою частиною (Рис. 9.7); зазначені матеріали датуються другою половиною XIX – початком XX ст.

Перш ніж розглянути комплекси колишнього Петриківського р-ну, слід звернути увагу на залюднення цих земель за козацької доби. Зазначимо, що до кінця XVII ст. територія Орільсько-Самарського межиріччя навряд чи активно заселялася через постійні загрози нападів татар. Зокрема, на карті цього часу на лівому березі р. Самари позначені татарські кочовища (Рис. 10)

[30]. Не виключено, що вже на початку XVIII ст. тут могли виникати якісь поселення, хоча внаслідок Прутського миру ця територія була спустошеною і, як виключення, існували окремі хутори в Заоріллі (наприклад, Могилив). На середину століття зафіксовано значну кількість хуторів і зимівників як вздовж узбережжя Дніпра, так і по Протовчі (Рис. 11) [22]. У різних джерелах фігурує й с. Шульгівка. Подібна тенденція триває і в наступний період, що чітко відображено на карті 1767 р. (Рис. 12) [23] (йдеться про Проданівку, яка в XX ст. разом із хуторами Гречаними та Галушківкою утворили с. Гречане), і на карті 1779 р. (Рис. 13) [20]. Водночас сс. Петриківка та Чаплинка позначаються на картографічних матеріалах (Рис. 1) вже ближче до кінця століття. Тобто впродовж другої половини 1740-х – з початку 1760-х рр. зазначена територія активно освоюється як запорозькими козаками, так і вихідцями з Гетьманщини. Разом із тим, і події часів Кримських походів, і російсько-турецької війни 1735–1739 рр. могли залишити по собі свідчення у вигляді ставрографічних і нумізматичних знахідок.

З околиць с. Шульгівка маємо 12 хрестиків. Українські чоловічий і жіночий (Рис. 14.1, 2), які відносяться до періоду XVIII–XIX ст.; три московитські – цілий (рис. 14.4) і два фрагменти (Рис. 14.3, 5) виготовлені у XVIII ст., тоді ж, скоріш за все, був зроблений і хрестик із символами Страстей Господніх на зворотному боці та збереженими рештками емалей на лицевому (Рис. 14.6). Межею XVIII–XIX ст. визначаються два хрестики – цілий (Рис. 14.7) й із втраченою нижньою лопаттю (Рис. 14.8) із закінченнями лопатей, форма яких близька і до «трійчастих», і до деяких різновидів запорозьких. До XIX ст. віднесено три зразки запорозьких хрестів: два цілі (Рис. 7.7, 8; 14.9, 10) і один із втраченою нижньою лопаттю (Рис. 14.11), карбуванням внутрішнього хреста «зубчиком», восьмипелюстковими квіточками на кінцях рамен та отвором вгорі, який свідчить про вторинне використання [16]. Зазначимо також, що стилістика оздоблення на одній із знахідок (Рис. 14.7) тяжіє до зразків із Кобеляцького р-ну Полтавської

області. Останній в комплексі – великий латунний штампований «трійчастий» хрестик із Розп'яттям на внутрішньому чотирикінцевому хресті (Рис. 14.12).

З околиць с. Гречане отримано 10 хрестиків, з яких до другої половини XVIII–XIX ст. віднесено три вироби: два українських чоловічих (Рис. 14.13, 14) і жіночий намистовий (Рис. 14.15); XIX ст. датується нижня лопать запорозького хрестика (Рис. 14.16) із кутовим штампом [16]. Решта предметів латунні штамповані межі XIX–XX ст.: три «трійчастих» (Рис. 14.15–17), варіант криноподібного (Рис. 14.18), прямий «латинський» (Рис. 14.19) та із закругленими лопатями (Рис. 14.20).

З околиць с. Іванівка надійшло 18 культових предметів, один з яких (Рис. 15.1) належить, як не дивно, до часів Русі – Великого князівства Литовського і являє собою хрестоподібну підвіску із втраченою верхньою лопаттю. Артефакт доволі дивний для регіону, але маємо свідчення про знахідку місцевими пошуковця побіля цього села срібної монети князя Володимира, а ще про битву в гирлі Орелі руських військ проти половців в 1184 році, тож орієнтовне датування може бути в межах XI–XII ст.

До часів XVIII–XIX ст. належать два українські жіночі хрестики (Рис. 15.2, 3) з рештками емалей, тільник (Рис. 15.4) із закінченнями лопатей, форма яких близька і до «трійчастих», і до деяких різновидів запорозьких, а також литий із свинцево-олов'яного сплаву прямий «латинський» хрест із внутрішнім хрестом такої ж форми (Рис. 15.5). Ймовірно, вже в XIX ст. був виготовлений запорозький хрест (Рис. 15.6) із кутовими штампами на кінцях лопатей та внутрішнім хрестом, карбованим прямокутниками, який зберігся у вигляді фрагменту – верхня і права лопаті. Друга половина XIX–початок XX ст. представлені штампованими хрестиками, серед яких, переважають зразки запорозької традиції [6]. Так, маємо 4 латунних, із них два – «латинських» (Рис. 15.7, 8) і два – рівнокінцевих (Рис. 15.9, 10), а також два срібних (Рис. 15.11, 12); останні – «латинські» із внутрішніми чотирикінцевими

хрестами та рештками емалей в них. Також серед штампованих екземплярів зафіксовано два варіанти криноподібних (Рис. 15.13, 14), два – «трійчастих» із Розп'яттям (Рис. 15.15, 16) і один – із закругленими закінченнями (Рис. 15.17) із Розп'яттям на внутрішньому чотирикінцевому хресті. До кінця XX ст. у комплексі відноситься хрестик з олов'яного сплаву (Рис. 15.18), форма якого тяжіє до запорозької традиції.

Навколо смт. Петриківка знайдено 22 хрестики. Українська традиція представлена, в першу чергу, жіночими (Рис. 16.1–6) та чоловічими (Рис. 16.7–9) литими культовими виробами XVIII–XIX ст., причому один із чоловічих міг бути виготовленим раніше або за більш давньою формою. До цього ж періоду, ближче до XIX ст. віднесено два запорозькі хрестики (Рис. 7.6; 16.10, 11), перший із них із кутовим штампом по кінцях лопатей та внутрішнім «латинським» хрестом, карбований «зубчиком», другий – з шестипелюстковими квітами на кінцях лопатей, внутрішній хрест карбований прямокутниками, а отвір вгорі свідчить про вторинне використання.

В другій половині XIX – на початку XX ст. були виготовлені латунні штамповані хрестики: два примірники запорозької традиції (Рис. 16.12, 13) – «латинський» та рівнокінцевий, п'ять – із закругленими закінченнями (Рис. 16.14–18) як із внутрішнім Розп'яттям (Рис. 16.15, 17), так і з чотири – (Рис. 16.14) та восьмикінцевими (Рис. 16.14, 18) внутрішніми хрестами, чотири останніх – «трійчасті» (Рис. 16.19–22) з різною конфігурацією внутрішніх хрестів.

Таким чином наведені знахідки репрезентують процес залюднення Приорілля в козацькі та посткозацькі часи в переважній більшості саме українським населенням, а деякі картографічні матеріали (Рис. 1) дозволяють відтворити й реальні межі Протовчанської, Орільської та Личківської паланок, що в сукупності надає можливість глибшого розуміння етноісторичних процесів на зазначеній території. Культові вироби

демонструють домінанту української традиції за козацьких часів, а в посткозацьку добу – намагання бодай якось зберегти власний етнокультурний простір.

В ставрографічній царині часто спостерігаються певні розбіжності у датуванні типологічно близьких виробів (і XVII, і XVIII ст.), що обумовлено, як нам здається, часом залюднення певних територій. Цікавим є факт, що у більш південних районах виробу близьких форм відносяться до більш пізнього часу, що опосередковано свідчить про терміни їх заселення. Важливим є також швидкість розповсюдження зразків від центру до периферії, на чому вже акцентувалася увага [21, с. 40].

Слід зауважити, що наведені у публікації хрестики належать до підйомного матеріалу, зібраного місцевими жителями, що дещо обмежує їх інформативність. Однак, значна їх кількість потребує від дослідників ґрунтового вивчення, яке передбачає графічну та фотофіксацію, ставрометрію. Такий комплексний підхід дозволить краще зрозуміти ставрографічну картину регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Atlas Ekaterynoslavskoho namestnychestva, sostoishcheho yz chetyrnadtsaty uezdov: ostavshyhsia za otkrytyem Voznesenskoho dvenadtsaty y dvukh uezdov, prysoedynennykh ot Kyevskoho namestnychestva. Sochyneno po otkrytyy Voznesenskoho namestnychestva v Ekaterynoslave, maia 1795 hoda. RDVIA, f. VUA, op. 16, spr. 20772, ch. 1. Ark. 11.

2. Veklenko V. Aktualni pytannia vyznachennia, datuvannia, identyfikatsii i transformatsii form natilnykh i nahrudnykh khrestiv / V. Veklenko, Z. Marina, O. Romashko. *Zapovidna Khortytsia. Zbirka naukovykh prats. Vypusk IX.* Zaporizhzhia, 2021.

3. Veklenko V. Arkheolohichni pam'iatky yak dzherela lokalnoi istorii (na prykladi Bohorodytskoi fortetsi) / V. Veklenko, M. Nesprava. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. Instytut ukrainskoi areohrafii ta*

dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. T. 19 (u 2-kh kn.). Tematychnyi vypusk: «Dzherela lokalnoi istorii: metody doslidzhennia, problemy interpretatsii, populiaryzatsiia». Knyha 1. K., 2009. S. 188–196.

4. Veklenko V. Vplyvy siversko-poliskoi ta zaporozkoi tradytsii na transformatsiiu form natilnykh khrestiv Podniprovia / V. Veklenko, Z. Marina, O. Romashko. URL: // <https://insula.com.ua/publish/45961/> (дата звернення: 13.10.2023 р.).

5. Veklenko V. Do pytannia vyznachennia deiakyykh riznovydiv ukrainskykh khrestopodibnykh prykras XVIII–XIX st. / V. Veklenko, O. Romashko. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei.* K., 2020. Vyp. 29. S. 120–131.

6. Veklenko V. Do pytannia pro transformatsiiu zaporozkykh natilnykh khrestiv / V. Veklenko, M. Salukha. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei.* K., 2018. Vyp. 27. S. 71–79.

7. Veklenko V. Narys ukrainskoi stavrohratii Kharkivshchyny / V. Veklenko, Z. Marina. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei.* K., 2019. Vyp. 28. S. 148–158.

8. Veklenko V. Stavrohrafichni vzaiemovplyvy zaporozkoi kulturnoi tradytsii i pivdnia Hetmanshchyny / V. Veklenko, Z. Marina, O. Romashko. *INSULA* #1/2020. C. 29–48.

9. Veklenko V. Stavrohrafichniy kompleks z Starosyniavskoho raionu Khmelnytskoi oblasti / V. Veklenko, O. Mihulov. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei.* Vyp. 20. Ch. 1. K., 2011. S. 143–147.

10. Veklenko V. Ukrainska etnika rehionalnoi stavrohratii / V. Veklenko. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei.* K., 2016. Vyp. 25. S. 137–142.

11. Veklenko V. Ukrainski zhinochi khrestopodibni prykrasy XVIII–XIX st. / V. Veklenko, Z. Marina. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei.* K., 2020. Vyp. 29. S. 110–120.

12. Veklenko V. Ukrainski natilni cholovichi i zhinochi i zhinochi khresty XVII–XIX st.: do pytannia pro vyznachennia ta rozpovsiudzhennia / V. Veklenko, Z. Marina. URL: // <https://insula.com.ua/publish/45961>. (дата звернення: 13.10.2023 р.).

13. Veklenko V. Ukrainski khresty Livoberezhnoho Polissia XVIII–XIX st. / V. Veklenko. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2017. Vyp. 26. S. 99–105.

14. Veklenko V. Ukrainski khresty Serednoho Podniprovia XVIII – pochatku XIX st. (poperednii ohliad) / V. Veklenko, H. Khrystian. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini: zb. nauk. statei*. K., 2017. Vyp. 26. S. 105–115.

15. Veklenko V.A. Natilni kresty Samary–Bohorodytskoi kreposti: monohrafiia / V.A. Veklenko. D.: Yzd-vo DNU, 2010. 216 s.

16. Veklenko V.O. Do pytannia pro identyfikatsiiu, systematyzatsiiu i transformatsiiu zaporozkykh khrestiv / V.O. Veklenko, V.A. Fisun. *Svichado Prydniprovia. Kraieznavchyi almanakh: zbirnyk kraieznavchykh ta naukovykh prats*. Horishni Plavni, 2021. S. 52–95.

17. Veklenko V.O. Stavrografichnyi kompleks z terytorii Ihrenskoho pivostrova (zibrannia Ye. Bohusha) / V.O. Veklenko. *Zapovidna Khortytsia. Zbirka naukovykh prats*. Vypusk VIII. Zaporizhzhia, 2018. S. 132–144.

18. Veklenko V.O. Natilni khresty z okolyts m. Kremenchuka v zibranni Hromadskoho istoryko-etnografichnoho stavrografichnoho Muzeiu Khresta / V.O. Veklenko, M.L. Salukha. *Starozhytnosti livoberezhnoho Podniprovia – 2019: zb. nauk. prats*. Poltava, 2019. S. 130–135.

19. Veklenko V.O. Poperednii analiz stavrografichnykh znakhidok z terytorii Slobozhanshchyny / V.O. Veklenko, Z.P. Marina, O.V. Romashko. *Sumski istoryko-kraieznavchi studii. Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii*. Sumy, 2020. S. 93–107.

20. Heneralnaia karta Novorossyiskoi hubernyy, razdelennoi na uezdy. Sochynennaia v 1779 hodu Yvanom Yslenevym. URL: // <http://kraeved.od.ua/map/osman/1779-generalnaia-karta-novorossiiskoi-gubernii.php> (дата звернення: 13.10.2023 р.).

21. Horokhov S.V. Sravnytelnyi analiz retseptur splavov natelnykh krestov XVII–XIX vv. Sybyry, Povolzhia y Severo-Zapada Rossyy. *Humanytarnye yssledovaniia v Vostochnoi Sybyry y na Dalnem Vostoke*. Novosybyrsk, 2019. № 3. S. 39–51.

22. Dostovernaiia Landkarta mezhdru rek Dnepr y Donets na rasstoianyiakh ot ustia Samary do Yziuma y Luhanskoi stanytsy sochynennaia v mae 1750 hoda. Umenshal konduktor Bobarykyn. *RHVYA*. F. 846.16.25841, l.1.

23. Karta vsei Novorossyiskoi hubernyy s pokazanyem Elyzavethradskoi y Ekaterynynskoi provyntsyi, a takzhe smezhnykh vladenii dvukh hosudarstv. Sochynena v oktiabre 1767 hoda, a skopyrovana 23 noiabria 1773 hoda. URL: // <https://www.ukrainianline.info/maps/karta-novorossiiskoj-gubernii-1767-god>(дата звернення: 13.10.2023 р.).

24. Ob ystoryi lyteinoho dela ykon y krestov medno-lyteinoho zavedeniia Serova Petra Yakovlevycha s. Krasnoe Kostromskoi oblasti. *Russkoe mednoe lyte. Sb. statei*. Vyp. 2. M., 1993. S. 155–160.

25. Stepanenko N.O. Nahrudni khresty X–XX stolit. Kataloh (Z fondiv Dnipropetrovskoho natsionalnoho istorychnoho muzeiu im. D.I. Yavornytskoho). D.: Lira, 2021. 200 s.

26. Fedorov Yu.A. Krest «Svet Khrystov» / Yu.A. Fedorov. *V kamne y v bronze. Sb. statei v chest Anny Peskovoi. Trudy YYMK RAN*. SPb, 2017. T. XLVIII. S. 611–646.

27. Shvaiba N.I. Lychkove 1776-1778kh rokiv: peretvorennia palankovoho tsentru na pomishchytsku slobodu / N.I. Shvaiba. *Sicheslavskyi almanakh: Zbirnyk naukovykh prats z istorii ukrainskoho kozatstva*. Vyp. 7. D.: NHU, 2014 S. 117–150.

28. URL: <https://www.blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=7&id=100193>
(дата звернення: 13.10.2023 р.).

29. URL: <https://metalchemist.livejournal.com/125211.html> (дата
звернення: 13.10.2023 р.).

30. URL: http://papacoma.narod.ru/maps/map_bruce_mengden.htm (дата
звернення: 13.10.2023 р.).

Рис. 1. Фрагмент Атласу Катеринославського намісництва 1795 р.

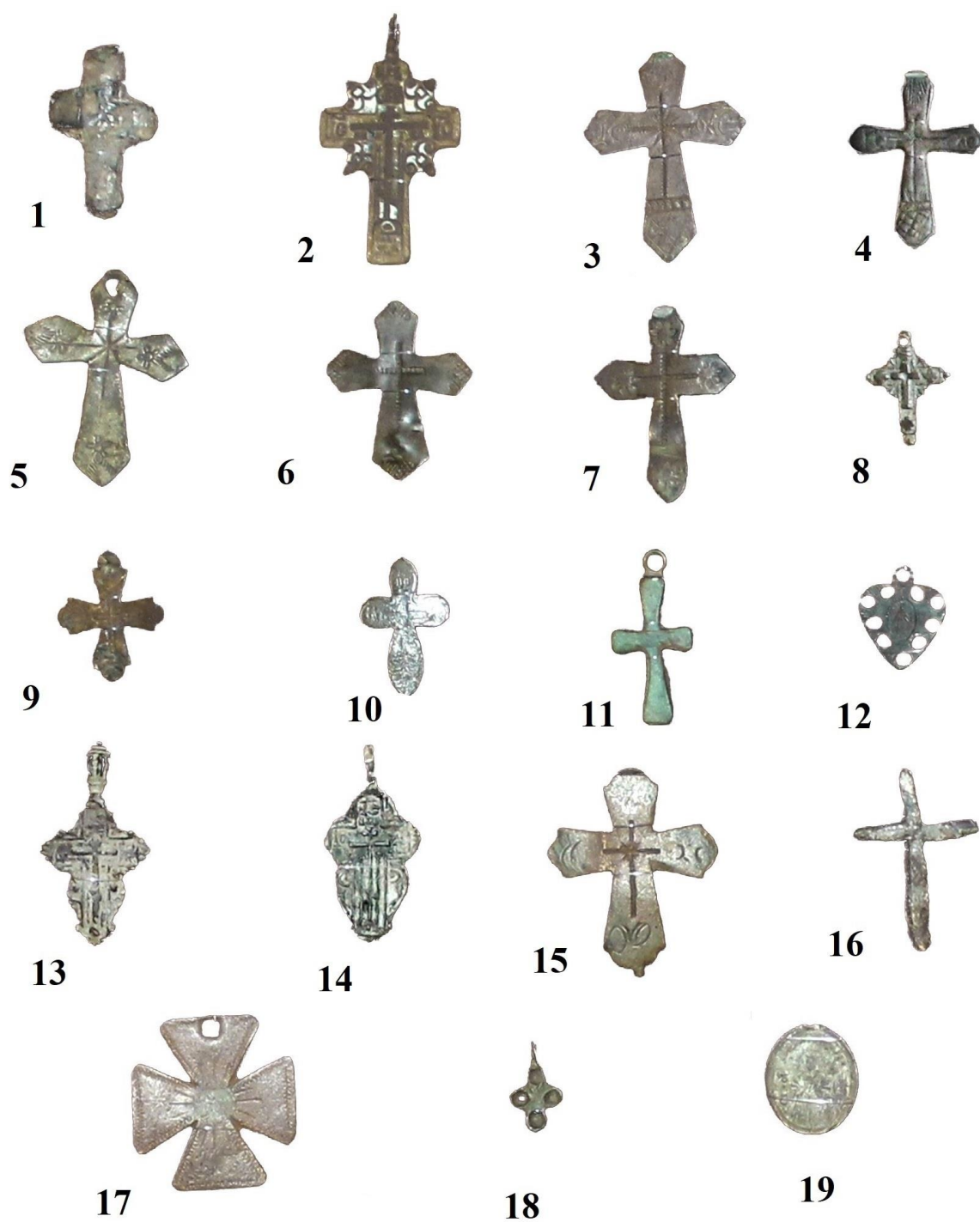

Рис. 2. Світлини знахідок з околиць смт. Царичанка і с. Китайгород колишнього Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

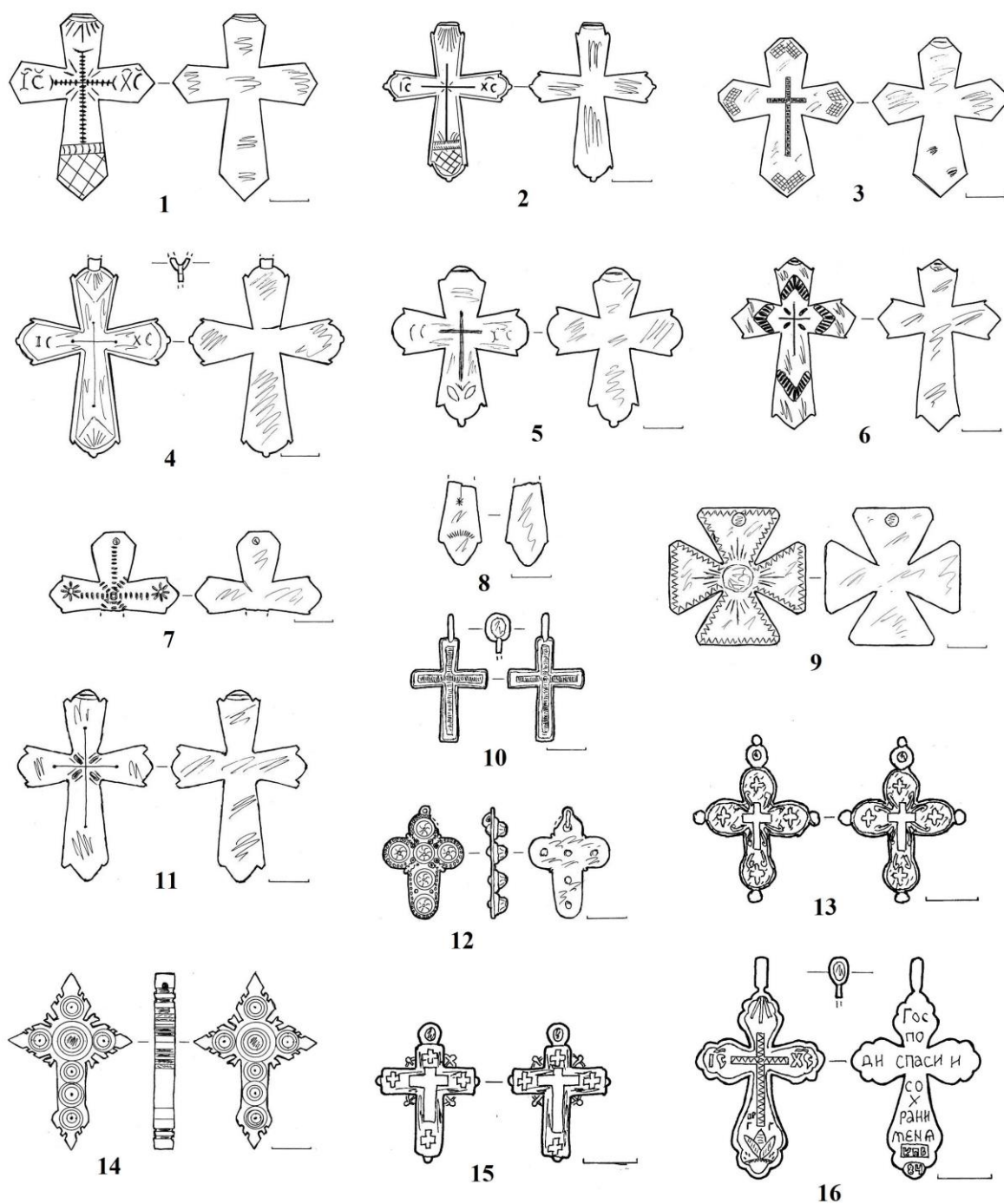

Рис. 3 Креслення знахідок з території колишнього Царичанського р-ну
Дніпропетровської обл.

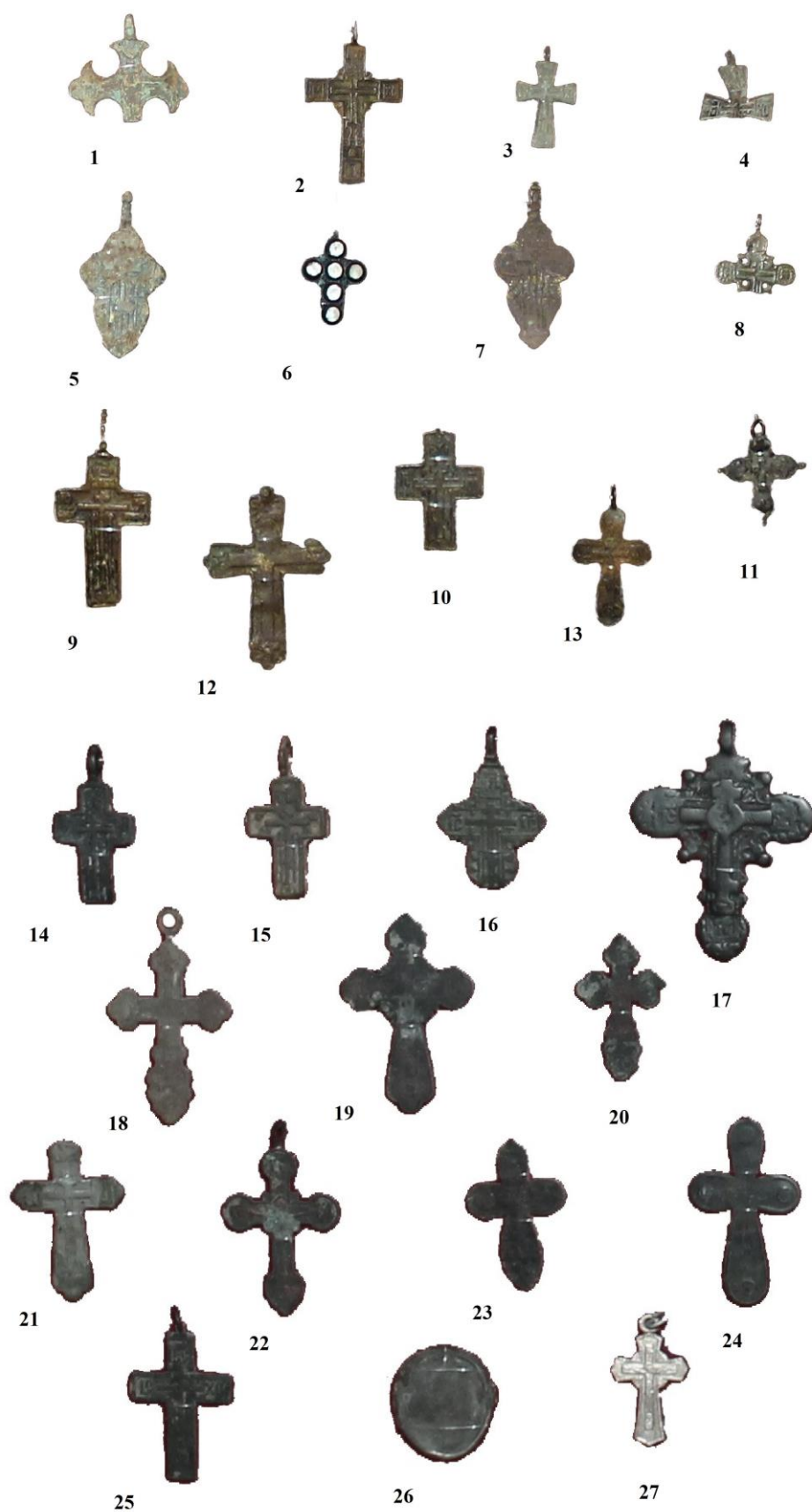

Рис. 4. Світлини знахідок з околиць сс. Рудька, Рибалки і Цибульківка колишнього Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

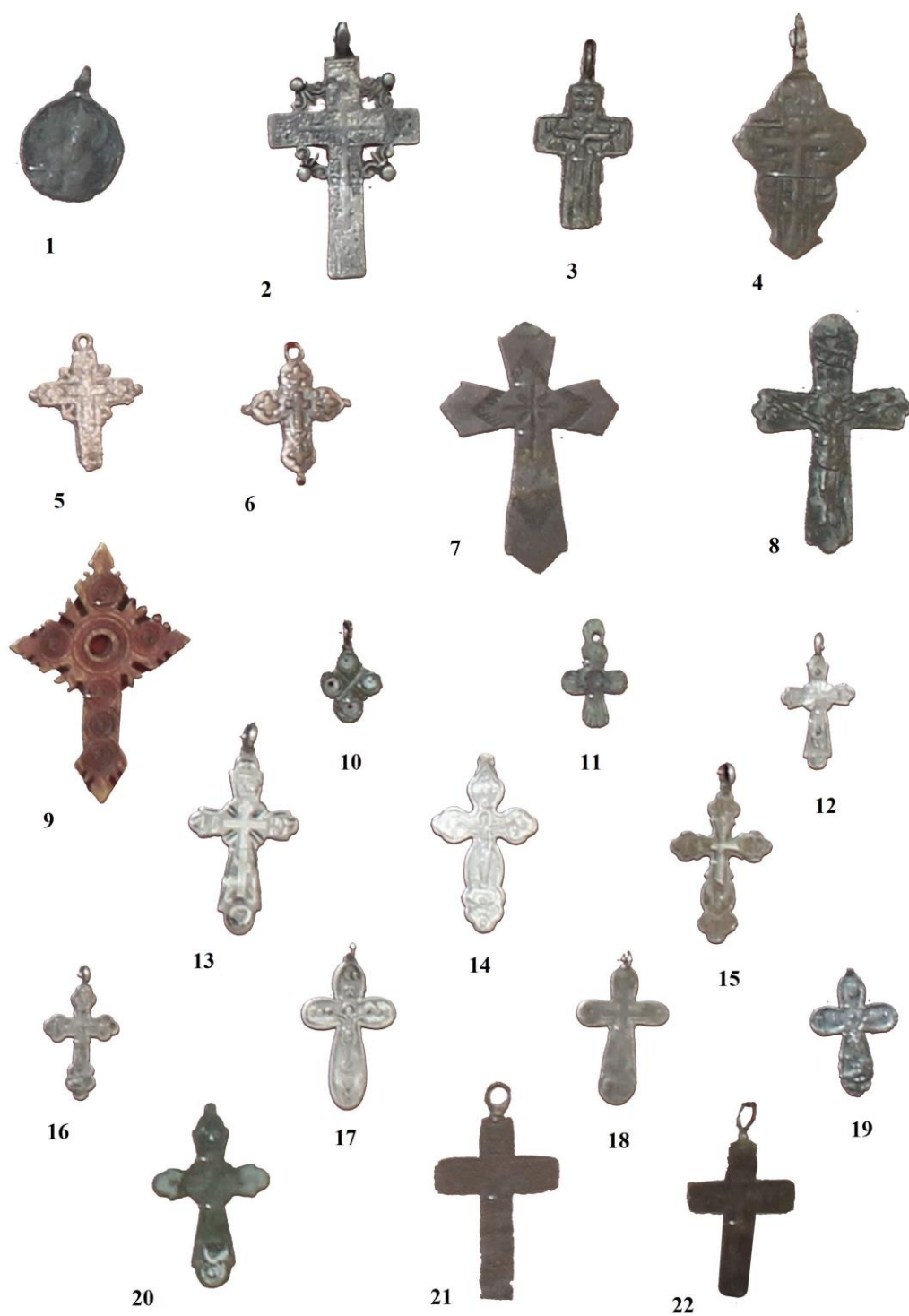

Рис. 5 Світлини знахідок з околиць с. Бабайківка колишнього Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.

Рис. 6 Світлини знахідок з території колишнього Царичанського р-ну
Дніпропетровської обл.

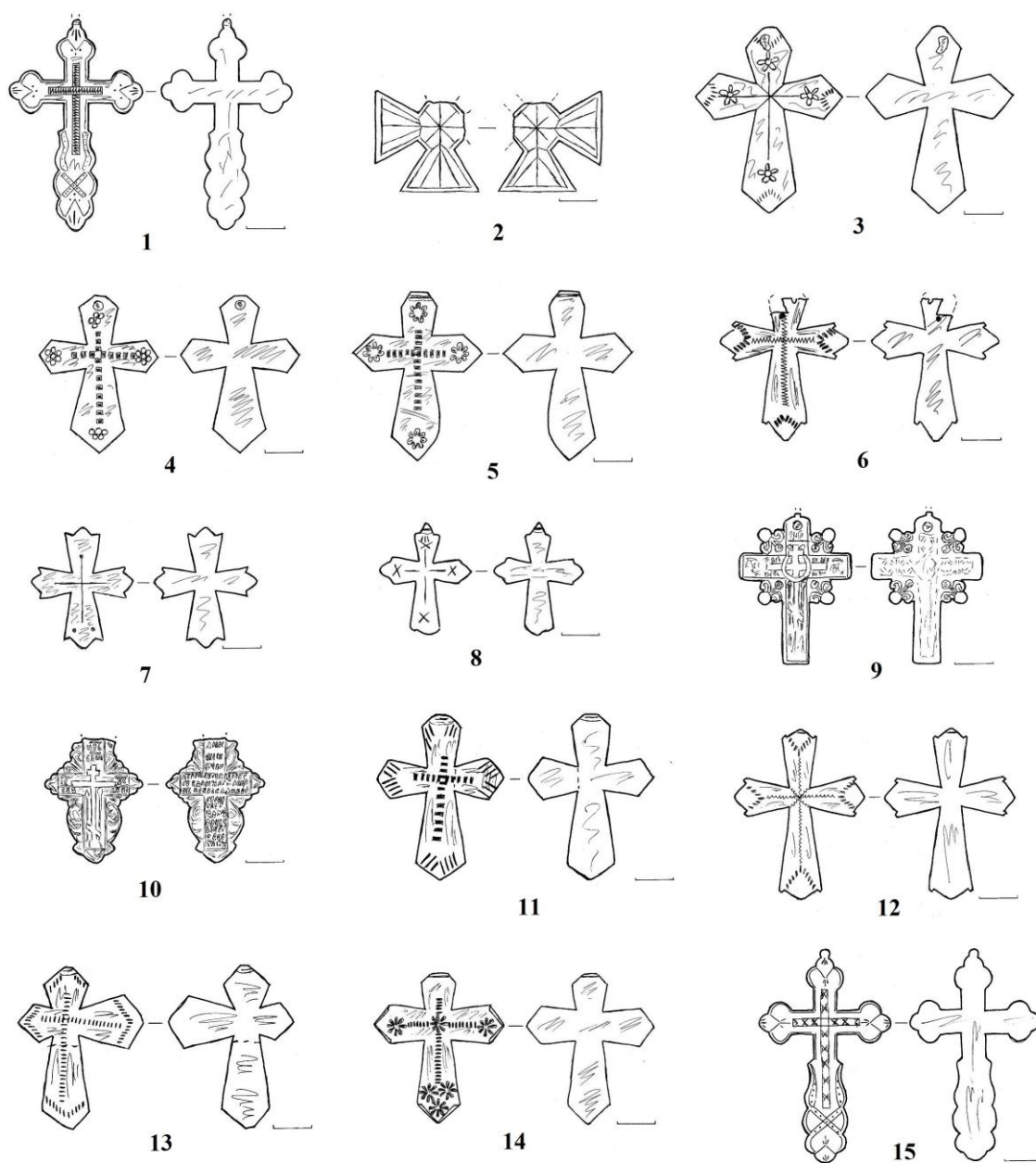

Рис. 7 Креслення знахідок з території колишніх Магдалинівського і Петриківського р-нів Дніпропетровської обл.

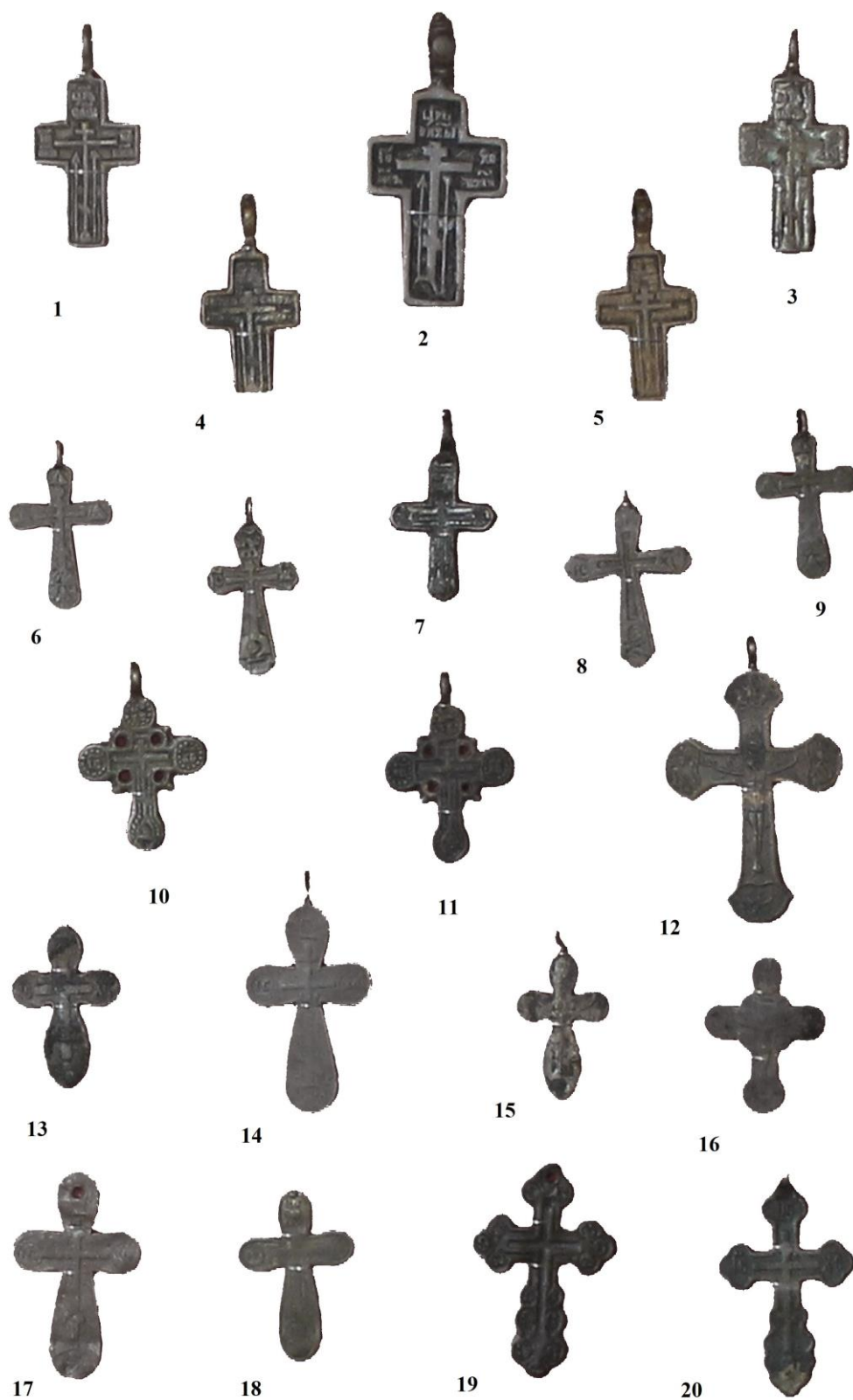

Рис. 8 Світлини знахідок з території колишнього Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. (1)

Рис. 9 Світлини знахідок з території колишнього Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл. (2)

Рис. 10 Фрагмент карты Я. Брюса і Г. фон Менгдена 1699 р.

Рис. 11 Фрагмент «Достоверной Ландкарты между рек Днепр и Донец на расстояниях от устья Самары до Изюма и Луганской станицы сочинённой в мае 1750 года».

Рис. 12 Фрагмент «Карты всей Новороссийской губернии с показанием Елизаветградской и Екатерининской провинций, а также смежных владений двух государств. Сочинена в октябре 1767 года».

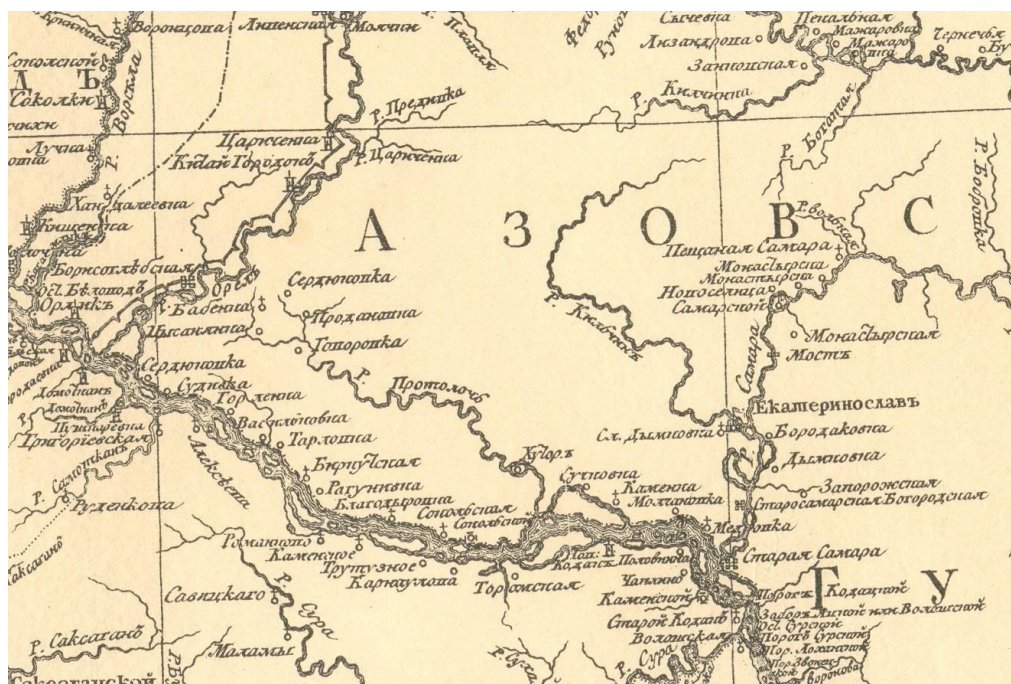

Рис. 13 Фрагмент «Генеральной карты Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочиненная в 1779 году Иваном Исленьевым».

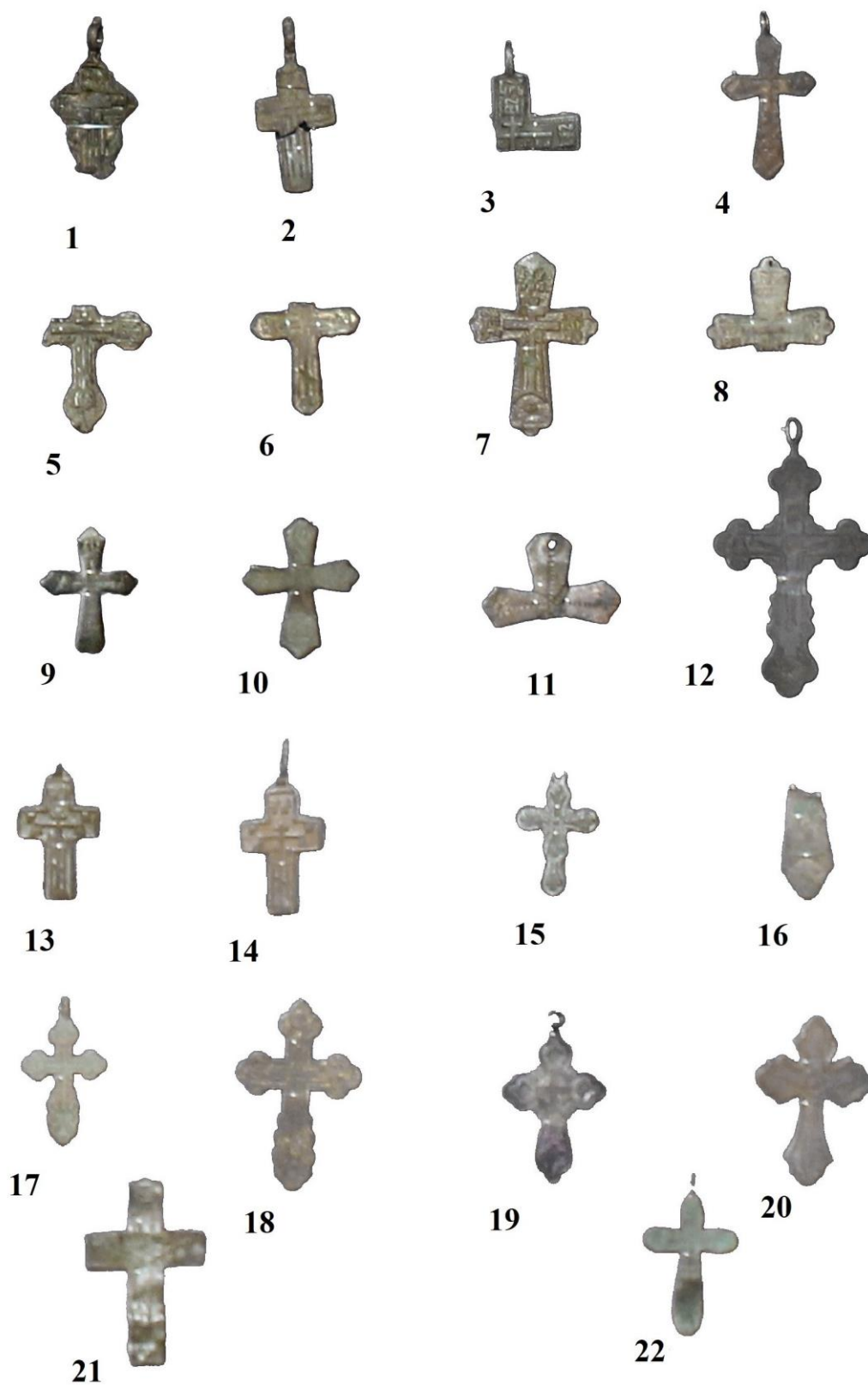

Рис. 14 Світлини знахідок з околиць сс. Шульгівка і Гречане колишнього Петриківського р-ну Дніпропетровської обл.

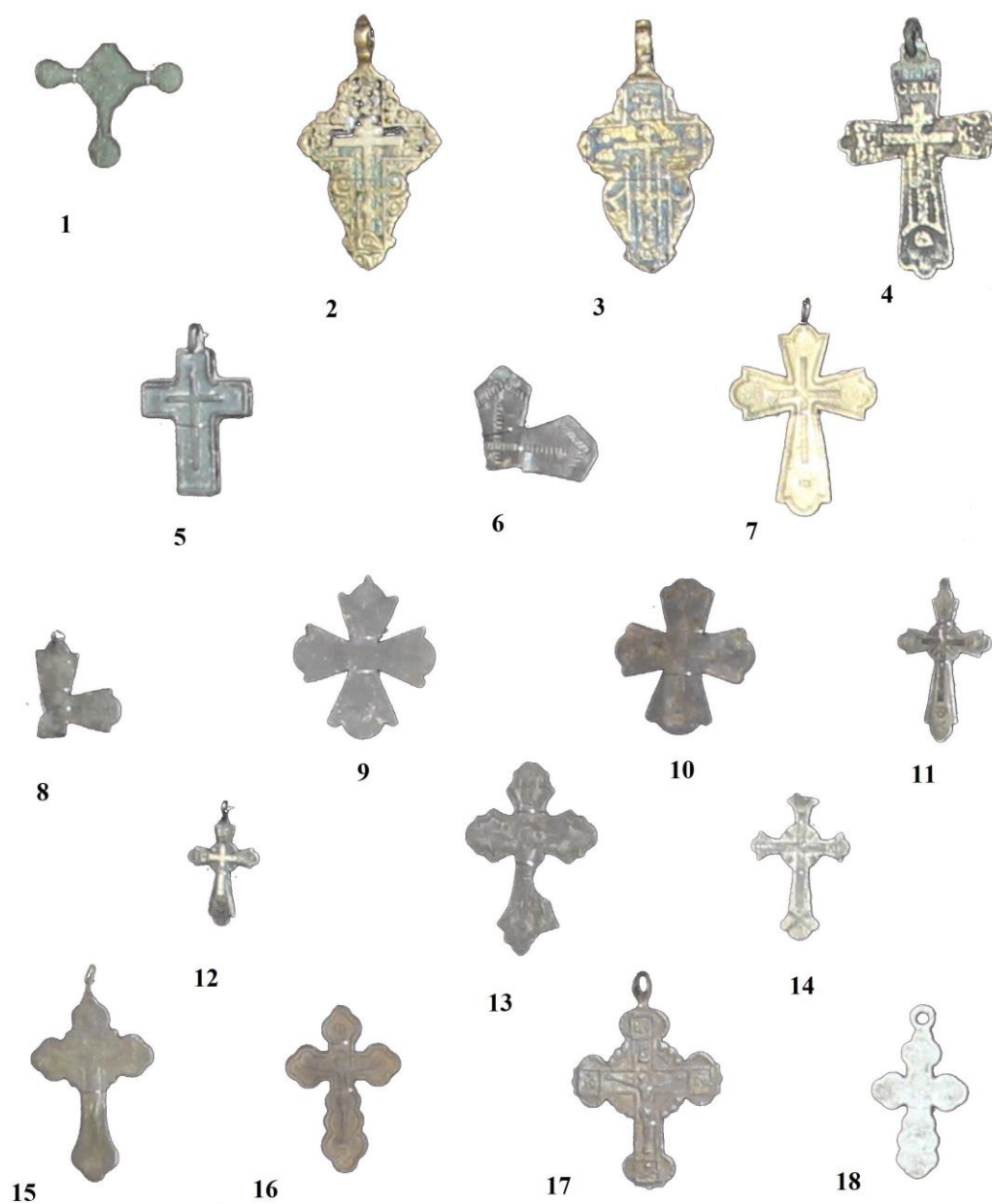

Рис. 15 Світлини знахідок з околиць с. Іванівка колишнього
Петриківського о р-ну Дніпропетровської обл.

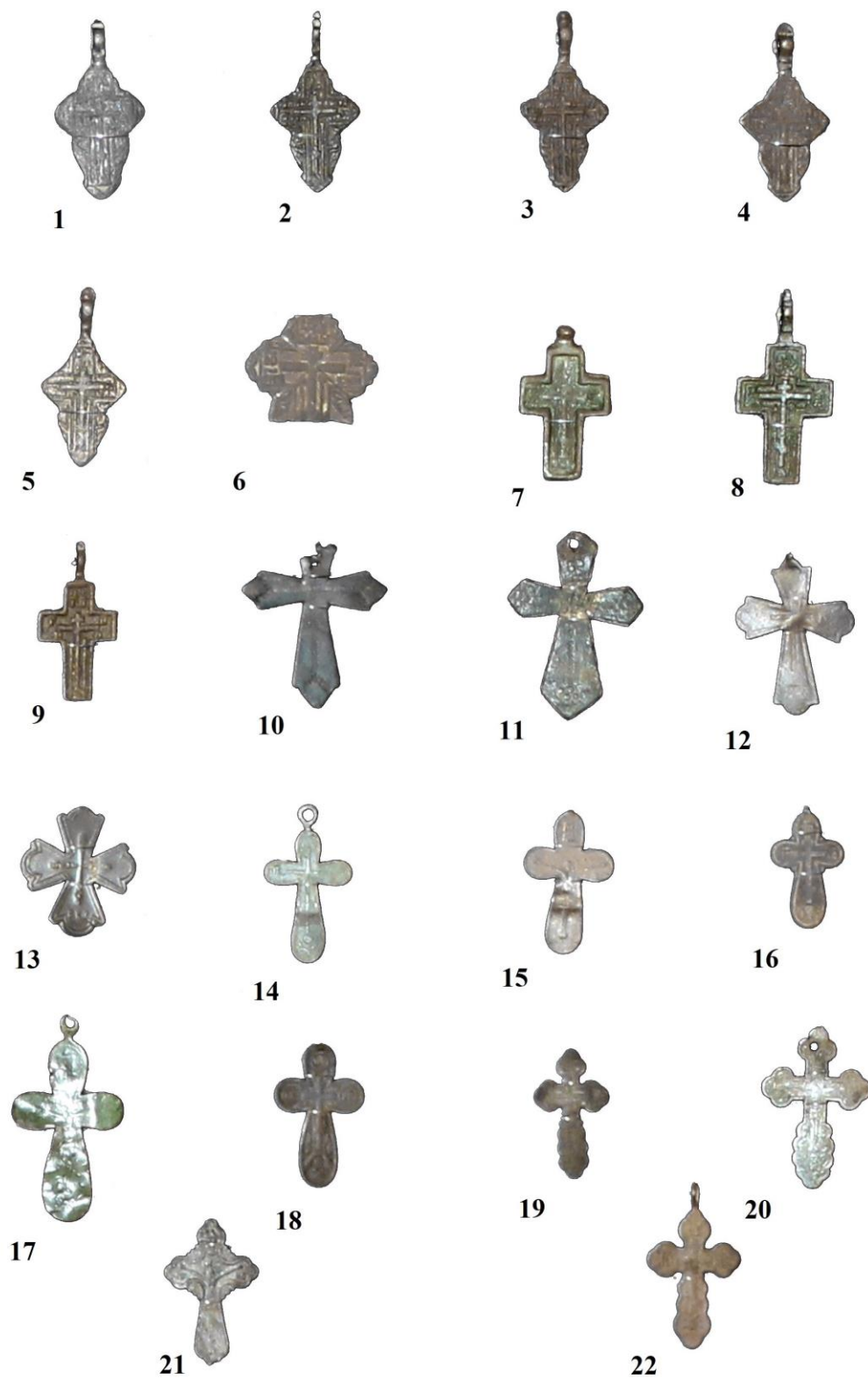

Рис. 16 Світлини знахідок з околиць смт. Петриківка колишнього
Петриківського о р-ну Дніпропетровської обл.